

XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇEKİRGE İSTİLALARI: MARDİN ÖRNEĞİ

Edip BUKARLI¹

Özet

İnsanoğlu öteden beri çeşitli afetler ile mücadele etmeye çalışmıştır. Bir afet olarak nitelendirilen çekirge istilaları, insanları derinden etkilemiş ve insanlar, bu istilalarla her zaman mücadele etmiştir. Çekirge afeti, Osmanlı Devleti'nin son döneminde doğal afetler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı Devleti'nde, bilhassa XIX. yüzyılda ivme kazanan çekirge istilalarının zirai ürünlerde yarattığı tahribat, beraberinde kıtlık ve hastalık gibi sorunları da getirmiştir. Osmanlı Devleti, çekirge istilalarının yol açtığı büyük sosyo-ekonomik sorunlardan dolayı çeşitli önlemler almak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda kanun ve nizamnameler yayımlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, bu dönemdeki birtakım zorluklara rağmen etkin ve bilinçli bir mücadeleye geçmiştir. Osmanlı coğrafyasında, çekirge istilalarına maruz kalan birçok sancak ve kaza vardır. Bu kaza ve sancaklarda olduğu gibi Mardin Sancağı da çekirge istilalarına maruz kalmıştır. Çekirge istilalarının artmasıyla Osmanlı Devleti, çekirgeler ile mücadele kapsamında bu istilalardan etkilenen birçok yerde modern teknik ve yöntemler uygulamıştır. Mardin Sancağı'nda da uygulanan bu modern yöntemler sayesinde kısmen olumlu sonuçlar alınmıştır. Bu çalışmada, XIX. yüzyılda Mardin Sancağı'nda meydana gelen çekirge istilalarının hangi boyuta ulaştığı, zirai ürünlerde yarattığı tahribat, tahribatın meydana getirdiği kıtlık, hastalıklar ve bunlara karşı alınan önlemler incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Çekirge İstilasası, Mardin Sancağı, Zirai Ürünler, Kıtlık.

Jel Sınıflandırması: N0, N9.

GRASSHOPPER INVASION IN THE OTTOMAN STATE IN THE 19TH CENTURY: MARDİN EXAMPLE

Abstract

Humanbeing has tried all along to struggle against various disasters. Against grasshopper invasions, characterized as a disaster, people were affected deeply, and they have always struggled with these invasions. Grasshopper disaster takes an important place among natural disasters during last period of Ottoman Empire. In Ottoman Empire, destruction (hazard) that grasshopper invasion which gained acceleration during 19th century in particular caused in agroproducts, brought problems such as famine along. Due to big socio-economic problems, caused by grasshopper invasions, Ottoman Empire was obliged to take various measures. In this context, laws (legislations) and regulations were issued. Thus, Ottoman Empire passed to an effective and a conscious struggle in despite of a number of difficulties during this period. There are a lot of Sanjaks and subprovinces which were exposed to grasshopper invasions. As was in these subprovinces and sanjaks, also Mardin sanjak was exposed to grasshopper invasions. With increase of grasshopper invasions, Ottoman Empire applied modern techniques and methods in a lot of places which were affected by these invasions, within the scope of struggle with grasshoppers. Through these modern methods which were also applied in Mardin sanjak, positive results were received partly. In this study, we examine; to what extent grasshopper invasions which happened in Mardin sanjak during 19th century reached; destruction that it caused in agroproducts; famine that the destruction created; diseases and measures taken against these.

Key Words: Ottoman Empire, Grasshopper Invasion, Mardin Sanjak, Agroproducts, Famine.

Jel Classification: N0, N9.

¹ Dr. Edip Bukarlı, e-posta:lecturer.edip@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4969-7617

GİRİŞ

Bir bölgede beliren çekirge nüfusunun yumurtlamasının önlenmesi ya da yumurtaların imha edilmesi bir sonraki yıl çekirgenin bıraktığı yüz yumurtanın doğada dolaşmasına neden olur. Böylece sayıları hızla artan çekirgeler, önceki yıla nispeten yüz kat artar. Çekirgeler kanatlarının çıkışına kadar salt sıçrayarak yakın civarlarındaki bitkisel olan her şeyi tüketirler. Sürüler oluşturarak kilometrelerce yol kat eden çekirgeler, buldukları bütün tohum ve bitkileri yerler. Daha sonra başka yerlere gidip yumurta bırakırlar. Çekirgeler, gittikleri yerlerdeki tüm bitki ve tohumları yemelerinin yanı sıra durakladıkları yerlerdeki bütün salgın hastalıkların da taşıyıcısı olurlar. Gövdelerinin küçük olması ve hareket yetenekleri sayesinde her türlü ambar ve depo gibi yerlere girebilen çekirgeler, gittikleri yerlerde yenebilecek her şeyi yerler. Dolayısıyla ağır bir ekonomik zarar ve kıtlığa neden olurlar. Böylece halk, hastalığın yanı sıra açlıkla da karşı karşıya kalır (Yazıcı, 2015:849). Çekirge afetinin ortaya çıkması ve neşvünema bulması yukarıda anlatılanlar gibidir. İnsanoğlu varoluşundan beri deprem, sel, yangın, kuraklık, salgın hastalıklar ve çekirge istilaları gibi doğal afetlere maruz kalarak zor günler yaşamıştır. Zirai ürünlerde zarara neden olan ve böylece insanların hayatını olumsuz bir şekilde etkileyen haşere ve hayvan sayısındaki büyük artış biyolojik menşeli doğal afet olarak adlandırılmıştır (Asan, 2017:2). Günden güne sayıları hızla artıp Osmanlı sınırlarına kadar dayanan çekirge sürüleri, bölgedeki verimli arazileri tahrip etmişlerdir. Bu bağlamda Tercüman-ı Hakikat gazetesinin sütunlarında bu denli kalabalık gezen çekirgelerin yol açacağı afet aşığıdaki şekilde ifade edilmiştir:

Bazen çekirge orduları o derece büyük olur ki kalın bulut gibi güneşi kaparlar. Böyle bir ordu bir ağacın dallarını dahi kırabilir. Bir ağacın dalının bunların ağırlığından kırılabilmesi için o ağacın dalının üzerine ne kadar küçük olduğu bilinen çekirgelerden aşırı derecede konmuş olmasını gerektirmektedir. Çekirgelerin böylece konmasından birkaç ağaç değil, bazı zamanlar bir köyün bütün bağlarının ağaçları dahi kırılır (Tercüman-ı Hakikat, 21 Haziran 1881).

Yukarıdaki cümlelerden anlaşıldığı üzere çekirge afetinin hayli tehlikeli olduğu ve insanların yaşamlarına ne denli zarar verdikleri görülmektedir.

Osmanlı coğrafyasında çekirge istilaları oldukça yaygın olduğu görülmüştür. XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın son çeyreğine değin Edirne, Kıbrıs, Aydın, Tuzla, Eflak, Zıstovi, Babadağ, Rakka, Çanakkale ve Adana dolaylarında çok sık olmasa da zaman zaman çekirge istilalarının yaşandığı bilinmektedir. XIX. yüzyılda ise çekirge istilaları hayli ivme kazanmıştır. Bu yüzyılda Osmanlı coğrafyasının ekseriyetinde, Balkanlar, Anadolu, Kuzey Afrika, Suriye, Hicaz, Irak ve Kıbrıs adasının pek çok yerinde birçok kez çekirge afeti yaşanmıştır (Satılmış, 2012: 184). XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gibi birçok zorluklarla mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti bu dönemde, bir yandan yaşanan değişim ve dönüşümle mücadele ederken diğer yandan da çekirge istilaları gibi doğal afetlerle mücadele etmiştir. Dahası bu dönemde, yukarıda genel çerçevesi çizilmeye çalışılan çekirge afetleri ile ilintili bazı hukuki düzenlemeler de yapılmıştır. Bu kapsamda Ticaret Nezareti, 1881’de “Çekirge ve Tohumunun Cem’ Ve İtlafı Hakkındaki Talimâtname” yayınlamıştır (BOA., ŞD. 2440/1).

Sonuç olarak tarihsel bakış açısıyla bakıldığında çekirge istilalarının Osmanlı Devletine verdiği zarar çarpıcı boyuttadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, çekirge istilaları ile etkili ve bilinçli bir şekilde mücadele etmek için yasal düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır.

1.Çekirge İstilaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde sosyal, kültürel ve siyasal gibi problemler oldukça fazlaydı. Bu problemlerden biri de çekirge afeti idi. Çekirge istilalarının insanlara verdiği zarar hayli fazladır ve insanları oldukça zor durumda bırakmıştır (Obuz, 2017: 180). Osmanlı Devleti’nde çekirge afeti, XIX. ve XX. yüzyılları arasında oldukça etkili olmuştur. 1865, 1878, 1890 ve 1902 yılları Arap coğrafyasında çekirge yılları olarak adlandırılmıştır. Ne var ki, 1915 yılı çekirge istilalarının yaşandığı en çetin yıl olarak bilinmektedir. Öncelikle Filistin’de beliren ve iki yıl boyunca Mısır, Suriye, Hicaz, Irak, Antakya, Adana ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da etkili olan çekirgeler, ürünlere verdikleri

zarar azımsanamaz. 1876 ve 1881 yılları arasında Batı ve Güney Anadolu'da zuhur eden ve 1909'da başlayıp Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna değin etkili olan iki çekirge afeti pek çok yerde zirai ürünlere oldukça zarar vermiştir (Sarıçelik, 2017: 163).

Çekirgelerin verdiği zararın artmasıyla II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çekirge ile ilgili nizamnamelerin hazırlanması Meclis-i Mebusân ve Meclis-i Ayan gibi kurumların gündemini hayli meşgul etmiştir. Karesi Mebusu Mehmet Vehbi Bey'in 1918'de ifade ettiği "Haricî düşman kadar bu memleket için mühim olan afetin birisi de çekirgedir" sözlerinden Osmanlı meclisinde bu meseleye ne denli önem verilip üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır (MMZC, 4 Mart 1334: 679).

Öte yandan XIX. yüzyılda Osmanlı Devletine ciddi tehdit oluşturan iki tür çekirge bulunmaktaydı. Çöl çekirgesi bir diğer ifadeyle Mısır'ın muhacir çekirgeleri (*schistocerca gregaria*) bunlardan birincisiydi. (Balâmîr, 1952: 14) İkincisi ise Fas çekirgesi (*dociotaurus maroccanus*) idi. Çöl ve Fas çekirgelerinin yayılma alanları arasında Diyarbakır ve çevresi de bulunmaktaydı (Asan, 2017:3). Anadolu'nun pek çok yeri ilk kez Birinci Dünya Savaşı esnasında Fas çekirgeleri tarafından istila edilmiştir. (Satılmış, 2012: 264). Dahası coğrafya ve iklim koşulları bakımından Batı Anadolu, Fas çekirgesi için oldukça elverişli bir bölgeydi. Dolayısıyla bu çekirgeler, Batı Anadolu'da, Suriye Vilayeti ile Kuzey Irak civarlarında çok fazla bulunmuşlardır. (Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası, 1332: 420).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren Aydın Vilayeti, Saruhan (Manisa) Sancağı, İzmir Sancağı, Afyon Karahisar Sancağı, Denizli Sancağı, Biga Sancağı, Menteşe (Muğla) Sancağı ve bu sancaklara bağlı yerler çekirge istilasına maruz kalmıştır. Bu yerleşim yerlerindeki halk, çekirge istilalarının yol açtığı hastalık ve kıtlık gibi zorluklarla karşılaşarak bunlara karşı mücadele etmiştir. Zor durumda kalan yöre halkı yetkililerden bu hususta yardım istemişlerdir. Nitekim bu yerleri istila eden çekirge sürülerinin imha edilmesi, İzmir meclisi tarafından izin verilerek çekirgeler imha edilmiştir (BOA., MVL, 660/41). Bununla birlikte 1904 ve 1905 yıllarında Uşak, Simav, Eşme ve Gediz'de de çekirge istilası yaşanmıştır (Yıldırım, 2014: 1020-1021).

1909'da Manisa, Eşme, Yunddağı ve Fethiye'de; 1910'da Menemen, Bergama, Kula ve Eşme gibi pek çok yerde; 1911'de Menemen, Söke, Kula, Buldan ve Denizli gibi birçok yerde; 1912'de Menemen, Foça, Bergama, Kırkağaç, Alaşehir, Denizli, Salihli ve Honoz gibi birçok yerde çekirge istilasının yaşandığı görülmüştür.

Yine 1913'te İzmir liva merkezi, Bornova, Seydiköy, Buca, Torbalı, Nazilli, Urla, Tire, Seferhisar, Ödemiş, Alaşehir ve Manisa'nın birçok yerinde; 1914'te Ödemiş, Nazilli, Karacasu ve Bozdoğan'da yine çekirge felaketinin meydana geldiğini görmekteyiz (Gökmen, 2010: 129-133).

1915-1916 yıllarında tüm Aydın Vilayeti ve Menteşe Sancağı, Teke Sancağı'nın ekseriyeti ile Konya Vilayetine bağlı Burdur ve Isparta Sancakları çekirge felaketinin yaşandığı yerler arasındadır (Gönüllü, 2012: 12).

Doğuya doğru ise Beyşehir ve Seydişehir'in yanı sıra Konya ovası da bu elim hadiseden etkilenmiştir. Çekirgeler, 1916-1917 yılları arasında Karahisar ve Kütahya Sancakları ile Bursa Vilayetine doğru yayılmışlardır. Çanakkale de bu yılda çekirge istilasına maruz kalmıştır (1332-1333 Senelerinde Anadolu'da ve Suriye'de Çekirgelere Karşı İcra Edilmiş Olan Mücadeleyi Mübeyyin Eserdir, 1334: 17-23). 1920'li yıllara gelindiğinde ise çekirge istilaları Güneydoğudaki vilayetlerde hız kaybetmeden devam etmiştir. Çekirgeler bu dönemde, Diyarbakır, Mardin, Siverek ve Urfa'da zirai ürünlere oldukça zarar vermiştir. Bunun üzerine dönemin Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey, çekirgelerin verdiği zarar ile ilgili olarak Vekâletin hangi önlemleri aldığını Ziraat Vekili Hasan Fehmi Bey'e sormuştur. Hasan Fehmi Bey, bu soruya şu cevabı vermiştir; şimdye kadar bölgede 11.812 dönüm arazinin sürülerek çekirge yumurtalarının toplandığını ancak iklimsel şartlardan ötürü henüz istenilen neticenin alınmadığı ve arzu ettikleri çalışmanın yeni başladığını ifade etmiştir. Bu bağlamda 45 bin parça çinko levhanın, çekirge afetine maruz yerleşim yerlerine gönderildiğini belirtmiştir (BCA., 30.10.0.0/7.39.32).

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Osmanlı Devleti, çekirge istilalarına karşı gereken hassasiyeti gösterip bu hususta bazı önlemler almıştır. Buraya kadar çekirge istilalarının genel çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır.

Nitekim XIX. yüzyıl boyunca çekirgeler, hızla artarak üretime ciddi zarar vermiştir. Dolayısıyla yaşanan bu hadise, Osmanlı'da "felaket" olarak adlandırılmıştır. Felaketin yaşandığı yerleşim yerlerinde ikamet eden halk, çekirge istilalarından dolayı muhtelif hastalıklara yakalanmış ve çekirgelerin yol açtığı kıtlıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti, bu yüzyıldaki ekonomik buhrana rağmen çekirge istilasıyla mücadele kapsamında ciddi bir bütçe ayırmıştır. XIX. yüzyılda Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde çekirge istilaları yaşandığı gibi Mardin Sancağı ve çevresi de meydana gelen bu çekirge istilalarından önemli ölçüde etkilenmiştir.

2.Mardin Sancağı'nda Meydana Gelen Çekirge İstilaları

Mardin Sancağı, gerek coğrafi konumu gerekse iklim şartları dolayısıyla çekirge istilaları için oldukça elverişli bir konumdadır. Dolayısıyla sık sık çekirge istilalarına maruz kalmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mardin Sancağı'nda etkili olan çekirge istilaları ile birlikte birçok olumsuzluklar da belirmeye başlamıştır. Çekirge istilaları nedeniyle zirai ürünler hayli zarar görmüştür. Zirai ürünlerin zarar görmesiyle kıtlık ve hastalık gibi afetler de ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla halk ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bunun üzerine Bağdat Valisi Davud Paşa tarafından, Musul ve Mardin civarında kuraklık, çekirge ve veba meydana geldiğinden dolayı kimseden vergi almanın mümkün olamayacağı ve bedeliyye akçesinin tamamen affi hakkında Babıali'ye yazdığı yazı Tayyib Efendi, tarafından Dersaadet'e gönderilmiştir. (BOA., HAT. 810/37214).

Bunula birlikte 1886 yılında Diyarbakır ve Mardin Sancakları yol yapımında çalıştırılan yöre halkının, çekirge istilası nedeniyle imhası için çalıştırılması talep edilmiştir. Yol yapımının bir süre tatil edilmesi ve Maden Sancağı yolunun da tamamlanmaya çalışıldığına dair Diyarbakır Vilayeti tarafından gönderilen telgrafın Sadaret'e arzı ve Vilayet'e bu yolda tebligat yapılmıştır (BOA., DH. MKT. 1373/108). Birkaç senden beri çekirge afetinden dolayı ekinlerinin zarara uğradığını belirten Mardin ahalisinin iki senelik yollarda çalışma yükümlülüğünden affedilmeleri talep edilmiştir (BOA., ŞD. 1196/10). Ne var ki, Mardin ahalisinin bu talebi uygun görülmemiştir (BOA., MV. 71/58).

Çekirge istilalarının yoğun olarak yaşandığı bu dönemde, Mardin Sancağı'nın Mutasarrıfı Kamil Paşa, Dahiliye Nezareti tarafından görevindeki çalışma azmi ve başarılarından dolayı takdir görmüştür (BOA., DH. MKT. 1397/25). Ne var ki, kısa bir süre sonra Kamil Paşa'nın görevini yerine getirmediği, Mardin ve çevresinde meydana gelen çekirge istilalarıyla ilgilenmediği iddia edilerek görevinden alınmıştır (BOA., DH. MKT. 1422/58). Kötü yönetiminden dolayı görevden azledilen Kamil Paşa, zor durumda olduğunu belirtmiştir. Adil bir şekilde yargılanmak istediğini beyan eden Kamil Paşa'nın durumu yeniden incelenmiş ve o yörede bulunan İsmail Paşa'nın da, Kamil Paşa'nın kötü yönetimi ve yanlış davranışlarına şahit olduğu ifade edilerek istemesi halinde emekli olabileceği belirtilmiştir. Yerine ise Amara Mutasarrıfı Rasih Efendi tayin edilmiştir (Özcoşar, 2009: 152). Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, tarih boyunca toplumların başına adeta bela olan çekirge istilalarını oldukça ciddiye almış ve görevini yerine getirmeyen mutasarrıfı bile görevinden alarak bu konuya ne denli önem verdiğini göstermiştir.

1887'de de Mardin ve civarında çekirge istilaları yoğun bir şekilde yaşandığı görülmüştür. Bu bağlamda valinin, durumu incelemesi için olay yerine gittiği ve çekirge nizamnamesine göre çalışmalar yürüttüğü bildirilmiştir (BOA., DH. MKT. 1422/86). Yine bu yılda, Diyarbakır Sancağı ile Midyat ve Nusaybin gibi kazalar da çekirge afetinden etkilenmiştir (BOA., DH. MKT. 1439/3). Bu dönemde Mardin Sancağı ve kazalarında çekirge istilaları çarpıcı boyutlara ulaşmıştır. Bu istilaların önlenmesi için Redif askerleri görevlendirilmiştir (BOA., DH. MKT. 1428/50). Dahası Mardin'de görülen çekirge tohumunun yayılmasının önlenmesi için Zor Mutasarrıflığı tarafından önlem alınmıştır (BOA., DH. MKT. 1478/116).

Yine 1898'de çekirge istilası yüzünden Mardin'in Geygi ve Çergan nahiyelerinde mahsulleri zarar gören halkın buraları boşaltmak zorunda kalmıştır. Halkın boşalttığı Geygi ve Çergan nahiyeleri

arasındaki Mardin şeyhlerinden Seyyid Abdurrahman'ın tekkesine bağlı Birfeker, Hacıoğlu, Siberke, Atışan ve Kerkand köylerine Urban aşiretleri tarafından ele geçirilmemesi için firar eden halk getirilerek yerleşim alanlarına dönmesine yönelik politika izlenmiştir (BOA., DH. MKT. 2107/95). Ayrıca Mardin çölüne aşiretlerin iskânı ve adı geçen yerlere çekirge itlafıyla ilgili memurlar tayin edilmiştir (BOA., MVL. 720/41). Çekirge istilaları ivme kazanıp devam ettiği 1902'de Mardin tarafında meydana gelen kıtlık, kolera ve çekirge istilasından dolayı yöre halkı yardıma muhtaç hale gelmiştir. Bu yüzden askerlik bedelinden ve vergilerden kalan borçlarının affı ve zaman verilmesi konusunda Ermeni Katolik murahhasası ile Süryani-i Kadim, Süryani ve Keldani Katolikleri patrik vekili ile murahhasaları telgraf göndererek istekte bulunmuşlardır. Söz konusu istek incelenmiş ancak bu istek, olumlu karşılanmamıştır (BOA., DH. TMİK. M. 126/29).

Öte yandan 1904 yılında yaşanan çekirge istilası ve kuraklık, Mardin Sancağı'nın Nusaybin kazası, civar vilayetlerdeki aşiretlerin uğrak yeri olmuştur. Bu yılda birçok aşiret yaşanan kuraklık ve çekirge afeti nedeniyle yerlerini bırakıp Nusaybin'e gelmek zorunda kalmıştır. Ne var ki, bu aşiretlerin Nusaybin'e gelmesiyle asayiş sorunları da belirmiştir. Aşiretlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri için Diyarbakır'dan Dördüncü ve Altıncı Ordu komutanlıklarına tebligat gönderilerek tedbirlerin alınması istenmiştir. Çekirge istilaları, beraberinde birçok sorun getirmesinin yanı sıra asayiş sorunlarını da getirmiştir. Bu aşiretler arasında Milli aşireti, asayiş problemine neden olan en etkili aşiret olmuştur (BOA., DH. TMİK. M. 184/10). Bu asayiş sorunları özellikle 1905 yılında oldukça artmıştır. Milli aşireti, Mardin ve çöl civarlarında birçok sorun çıkartmıştır (BOA., BEO. 2637/197712). Milli Aşireti, çekirge istilasını bahane göstererek hayvanlarına otlamak için Diyarbakır köylerine geldikleri gibi Mardin, Nusaybin, Maden, Zor, Çermik, Siverek ve Malatya'ya kadar yayılmışlardır. Esasen adı geçen aşiret, eşkıyalık faaliyeti göstermiştir. Bu eşkıyalık faaliyetinden Cubur, Tay, Kiki, Helecan, Ganame, Dekuri ve Karakeçili gibi pek çok aşiret zarar görmüştür (BOA., DH. TMİK. M. 202/51).

Öte yandan 1913'te ise çekirge istilaları ile mücadele kapsamında bütçeye dahil edilen ödenek ve çekirgeler ile mücadele kapsamında Mardin Milletvekili Necip Bey ve arkadaşları tarafından soru önergesi verilmiştir (BCA., 30.10/5.30.8). Ziraat Vekâleti tarafından yazılan yazıda Doğu vilayetlerini (Mardin, Diyarbakır, Hakkari, Siirt, Urfa) istila eden çekirgelerin başarılı bir şekilde imha edilmesi için gerekli tedbirlerin alındığı belirtilmiştir (BCA., 30.10/185.277.7.1). Öyle ki Nazır Mehmed Ali Bey, 14 Nisan 1919'da Ticaret ve Zirâat Nâzırı Edhem Bey'den Mardin ve Diyarbakır bölgelerinde ortaya çıkan çekirgelerin henüz yavru iken imha edilmesi için gerekli amelenin bir an önce gönderilmesini talep etmiştir. Edhem Bey, bu talebe şu şekilde cevap vermiştir; konuyu Zirâat Nezâretine bildirdiğini ve gerekli amelenin Diyarbakır ve Mardin'e gönderilmesinin uygun görülüp kabul edildiğini ifade etmiştir (BOA., DH. İ. UM. EK. 50/113). Öte yandan çekirgeler ile mücadele kapsamında Ziraat Vekâleti tarafından 1925'te Güneydoğu illerinde sürdürülmekte olan çekirge mücadelesinde ihtiyaç duyulan çinko levhanın İngiltere Sheffield'de bulunan Sidney Novil Company Fabrikası'ndan pazarlıkla satın alınması teklif edilmiştir. Ziraat Vekâleti tarafından yapılan bu teklif, İcrâ Vekilleri Heyeti tarafından uygun görülüp kabul edilmiştir (BCA., 30.18.1.1/16.71.20).

Nitekim çekirge istilalarına sık sık maruz kalan Mardin, Siirt, Diyarbakır ve Urfa'da çekirgeler ile etkin bir şekilde mücadele etmek için gerek personel gerekse araç ve gereçler oldukça yetersiz kalmıştır. Ziraat Bakanlığı'na gönderilen raporda zirai ürünlerin çekirge tehdidi altında olduğu belirtilmiştir. Ayrıca çekirge ile mücadele kapsamında ihtiyaç duyulan çinko, levha ve kutu, kazma, kürek, kamyon gibi çeşitli malzemeler acil olarak talep edilmiştir (Kaynar, 2018: 131). Bu talep kabul edilerek çekirge mücadelesinde kullanılacak bu malzemelerinin yerlerine sevki için nakliye hizmeti verecek 2 otomobil, 14 kamyon ve kamyonet ile 6 traktöre ait kadro onaylanmıştır (BCA., 30.18.1.1/30.62.13). 1928'de de Urfa ve Mardin illerinde çekirge ile mücadele kapsamında kullanılacak araçlara, pazarlıkla petrol alınması Ziraat Vekâleti'nin teklifi üzerine İcrâ Vekilleri Heyeti tarafından uygun görülüp kabul edilmiştir (BCA., 30.18.1.1/ 27.73. 3).

Arşiv belgelerinden edinilen bilgiye göre, çekirge ile mücadele kapsamında alınan önlemler aslında bize afetin büyüklüğü hakkında bilgi vermektedir. Araştırmanın odaklandığı konu itibarıyla Mardin Sancağı, XIX. yüzyılın ilk yarısından XX. yüzyılın ikinci yarısına dek yoğun çekirge istilalarına maruz kalmıştır. Bu dönemde Mardin ve çevresinde yaşanan çekirge istilaları yöre halkını hayli zor

durumda bırakmıştır. Çekirge istilalarından dolayı kıtlık ve hastalıklar da yaşanmıştır. Yaşanan bu kıtlığın, yöre halkına verdiği ekonomik zarar azımsanamaz. Nihayet Osmanlı Devleti, halkı bu denli zor durumda bırakan çekirgelere karşı önlem almıştır. Bu bağlamda yasal düzenlemeler yaparak uyguladığı modern ve teknik yöntemlerle Mardin gibi birçok yerde çekirgelere karşı etkin sonuçlar almıştır.

3.Çekirge İstilaları ile Mücadele Kapsamında Ele Alınan Önlemler

Osmanlı Devleti, bilhassa XIX. yüzyılda sık sık yaşanan çekirge istilalarından dolayı muhtelif önlemler almıştır. Söz konusu önlemlerin çerçevesi kanun ve talimatlarla düzenlenmiştir. Bu kapsamda 14 Kasım 1912’de “Çekirgenin İtlafı Hakkında Kanun-ı Muvakkat” adıyla çekirge talimatnamesi hazırlanmıştır. Çekirge ile mücadele konusuna dair nizamname, çeşitli vilayetlere gönderilmiştir (BOA., DH. İ. UM. 22/52). Bu kanun dokuz maddeden oluşmaktadır. Söz konusu kanun, aşağıdaki şekilde yer almaktadır:

Madde 1- Çekirgenin yeni ortaya çıktığı yerlerde veya tohum bıraktığı görüldüğü anda o civardaki köy muhtar ve ihtiyar heyetleri ve ahalisi ile yerleşim bulunmayan mahallerdeki aşiret reisleri durumu derhal yerel yetkililere bildirmeye ve çekirgenin görüldüğü yeri göstermeye mecburdurlar. Doğru ihbarda bulunan kimselere komisyon kararıyla 1 liradan 3 liraya kadar ödül verilecektir.

Madde 2- Çekirgenin ortaya çıktığı ve tohumunun görüldüğü mahallerde konuyla alakalı çıkan talimat gereğince oluşturulacak komisyonlar gerekli işlemleri yapmakla sorumludurlar.

Madde 3- Çekirge tohumları gömülmüş olan yerlerdeki köylerin yolda çalışma yükümlülüklerini yerine getirecek olan ahalisi, köyleri sınırları içerisindeki o gibi yerleri kendi çiftleriyle ücretsiz olarak sürüp veya kazıp tohumları meydana çıkararak toplamaya ve bunun için yükümlü olan her fert özel komisyonca tayin olunacak miktarda tohum toplayıp anbarlara teslim eylemeye mecbur tutulacaktır.

Madde 4- Çekirge tohumları çok fazla olur ve bir köy halkının kendi sınırları içinde tohum bırakılmış olan yerleri tamamen sürüp tohumları toplamaya yetişemeyecekleri anlaşılırsa üç saat mesafe içerisindeki civar köyler ahalisinde yolda çalışma yükümlülüğü olanlar çiftleriyle beraber o yerlere gönderilerek sürmeye ve her bir kişinin toplaması gereken tohum miktarını toplayıp teslim etmeye mecbur tutulacaklardır. Ahalinin gönderileceği yerlerle toplayacakları tohum miktarı özel komisyonca belirlenecektir.

Madde 5- Köy ve kasabaların sınırları dışında uzak yerlerde veya civarında yaşayan yollarda çalışma yükümlülüğü olan kimseler tohumların toplanıp yok edilmesine yeterli olmayacağı anlaşılan yerlerde özel komisyonun uygun göreceği köylerden amele (işçi) ve çiftçiler sevk olunarak bunlar aracılığıyla o gibi yerler sürdürülecek ve tohumlar toplattırılacaktır. Ancak bu şekilde sevk olunacak ameli ile beher çift başına uygun bir günlük ücret verilecektir ve bu ücretlerin miktarını yerel komisyonların yazısı üzerine vilayet komisyonu belirleyecektir.

Madde 6- Çekirge tohumları yok edildikten sonra ilkbaharda sürfe halinde yani kurtçuk-tırtıl halinde bir miktar çekirgenin ortaya çıktığı görülecek olursa bağlı komisyonlar hemen yine yolda çalışma yükümlülüğü olan ahaliyi oraya sevk ederek talimatnamede gösterildiği şekilde bu kurtçukların tamamıyla yok edilmesine çalışacaklardır.

Madde 7- Bu kanun ile talimatname hükümlerine uygun olarak çekirge tohumunun imha edilmesi için köylere gidecek muvazzaf ve geçici memurlar ile komisyon üyelerine Harcırah Kararnamesi gereğince verilmesi gereken günlük ücret ve harcırah ile geçici memurlara verilecek ücretler ve ambarlara ödenecek kira bedeli ile tüm diğer masraflar talimatname gereğince Mal Sandıklarından ödenecektir.

Madde 8- Birinci maddede sorumlu tutulan muhtarlar ve ihtiyar heyetleri ile aşiretlerin reislerinden ihbar vazifesini zamanında yapmadıkları takdirde üç Osmanlı lirası, 3. ve 4. maddelerde tohum ve çekirge toplamakla yükümlü ahali den davet edildiği halde icabet etmeyip yükümlülüğünü yerine getirmeyenlerden de birer Osmanlı lirası para cezası alınacaktır.

Madde 9- Bu kanunun hükümlerinin yerine getirilme sorumluluğu Dahiliye ve Ziraat Nezaretlerine aittir (Takvim-i Vekâyi, 19 Kasım 1912: 1-2).

Bu talimatnameye göre; çekirgenin veya çekirge yumurtasının ilk kez görüldüğü arazilerdeki köy muhtarları, ihtiyar meclisleri ve halk, yerel idareye haber vermek zorundadır. Yerleşim alanı dışındaki arazilerde ise aşiret reisleri yaşanan gelişmeleri ivedilikle yerel idareye haber vermek zorundadır. İlkbaharda çekirge yumurtalarının toplandığı arazilerde bir miktar çekirgenin görülmesi durumunda yükümlü tutulan halk, komisyon tarafından gönderilerek imha işlemi tamamlanacaktır. Ayrıca çekirgelerin zuhur ettiği arazilerde görevli memur ve komisyon üyelerine bir miktar yol parası verilmiştir (Çekirgelerin İtlafına Dair Kanun ve Talimat, 1329: 2-3). Haber vermeyenlere ise ceza işlemi uygulanıp kendilerinden üç lira alınacaktı (Gökmen, 2010: 141). Bu kanun geçiciydi. Dolayısıyla 1912 sonundan 1916 baharına kadar uygulamada kalmıştır. Daha sonra kanuna mevcut maddeler ilave edilmiş ve 20 Mart 1916'da "Çekirge Kanunu" adıyla tekrar ilan edilmiştir. Yeniden ilan edilen bu kanun, 1926'ya değin yürürlükte kalmıştır (BOA., DH.İ.UM. 56/39). 12 Ağustos 1928'de ise çekirge ve süne haşerelerinin imhasına dair tüzüğün yürürlüğe girmesi İktisat Vekâleti ve Şûrâ-yı Devlet Heyeti Umûmiyyesi tarafından teklif edilmiştir. Söz konusu teklif, İcrâ Vekilleri Heyeti tarafından kabul edilmiştir (BCA., 30.18. 1.1/ 30.51. 18).

Çekirge yumurtalarının erken haber verilmesi, onlarla mücadele etmek için oldukça önemlidir. Dolayısıyla Ticâret ve Ziraât Nezâreti tarafından çekirgelerin yumurta bıraktıkları yerlerin tayin ve gösterilmesine dair nizamname yayınlanmıştır. Söz konusu nizamname aşağıdaki şekildedir:

Birinci Mâdde- Çekirge mücâdele me'mûrları çekirgelerin yumurta bıraktıklarını müteâkib kendi mıntıklarını geşt ü güzâr etmeğe başlayarak her karyeye vusûllerinde muhtâr ve hey'et-i ihtiyâriyyeden karyeleri hudûdu dâhilinde çekirgelerin yumurta bırakmış olduğu mahalleri suâl etmeğe ve muhtâr ve hey'et-i ihtiyariyye dahi bu mahalleri irâe ile işâret vaz' eylemeğe mecbûrdurlar. Bu sûretle meydâna çıkan mahaller çekirge mücâdele me'mûrları tarafından matbû' cedvele derc ve buraların krokileri bi't-tanzîm mezkûr cedvele rabt olunacağı gibi muhtâr ve hey'et-i ihtiyâriyye taraflarından dahi irâe olunan mahallerden başka mevâki'de çekirge yumurtaları bırakılmış mahal olmadığını tasdîkan cedvelin zîri tahtîm veya imzâ edilecektir.

İkinci Mâdde- Her me'mûr tanzîm edeceği cedveller ile krokilerin birer sûretini nihayet Eylûl ibtidâsına kadar hükûmet-i mahalliyyeye tevdi' eyleyecek ve hükûmet-i mahalliyyeye dahi derhâl işbu cedveller ile krokiler dairesinde çekirge yumurtalarının derc ve itlâfına mübâşeret olunacaktır.

Üçüncü Mâdde- Çekirge mücâdele me'mûrlarının esnâ-yı mürâcaatda çekirge yumurtaları bırakılmış mahalleri alâ vechi's-sihha göstermeyen muhtâr veya hey'et-i ihtiyâriyye evamir-i hükûmeti isgâ etmeyenler hakkındaki mücâzât ile cezâlandırılacaklardır.

Dördüncü Mâdde- Hükûmât-ı mahalliyye çekirge mücâdele me'mûrlarına îfâ-yı vazîfe husûsunda muâvenet etmeğe mecbûrdurlar.

Beşinci Mâdde- Bu nizâmname târîh-i neşrinden i'tibâren mer'iyü'l-icrâdır.

Altıncı Mâdde- Bu nizâmnamenin icrâsına Dâhiliye ve Ticaret ve Zirâat nâzırları me'mûrdur (BOA., DH. İ. UM. 22/52).

Yukarıdaki cümlelerden anlaşıldığı üzere çekirge yumurtalarının erken imha edilmesi hayati derecede önemlidir. Bu yüzden Osmanlı Devleti, bu konu üzerinde önemle durarak buna dair nizamname yayınlamıştır.

Öte yandan Osmanlı Devleti, çekirge afeti ile mücadele kapsamında gerek teknik bilgiler gerekse de çalışmaları denetleme bağlamında muhtelif görevlilerden yararlanmıştır. Bu görevliler arasında Ziraat Müdürleri, Müfettişler, Askerî Birlikler, Muhtarlar, Fen Memurları, Muaakibler (Takipçi), Çavuşlar, Katipler, Ambar Memurları, Hususi Memurlar ve Yabancı Memurlar yer almıştır (Gökmen, 2010: 136-143). Osmanlı Devleti'nin ihdas ettiği bu komisyonlar sayesinde halk, çekirge istilaları ve beraberinde meydana gelen afetlerden korunmaya çalışılmıştır. Ne var ki, tüm bu önlemlere rağmen zirai ürünlerde büyük tahribatlar meydana getiren çekirgeler, erken önlem alınmadığı takdirde felaketi

sürekli hale getirmişlerdir. Bu yüzden çekirge sürülerine zamanında müdahale edilmesi büyük önem taşımıştır. Çekirgeler yüksük olarak adlandırılan yumurta torbalarını toprağa gömmüşlerdir. Belli bir süre sonra sürfe yani kurtçuk şekline gelen yavrular, büyüyerek civarlarındaki arazilere hayli zarar vermişlerdir. Daha sonra ise kanatlanarak muhtelif bölgelere göç etmişlerdir. Çekirgelerle asıl mücadele kanatlanmış hale gelmeden önlem almaktır. Ne var ki, bu mücadelenin başarıya ulaşması için düzenli bir teşkilat kurulması ve halkın seferber edilmesi gerekiyordu (Sarıçelik, 2017: 164). Çekirge istilalarıyla bu şekilde mücadele edilmesine ilişkin 20 Mart 1916'da 11 maddeden oluşan "Çekirge Kanunu" yayınlanmıştır.² Bu kapsamda çekirge itlafında kullanılmak üzere 1916'da Almanya'dan çinko levhalar getirilmiş ve bu levhalar çekirge istilalarından etkilenen Karesi, Tekke, Mardin ve diğer yerlere gönderilmiştir (BOA., DH. İUM. 56/28). Osmanlı Devleti'nde çekirge itlafında kullanmak suretiyle Ocak 1917'de Almanya'dan getirilen "Paris Yeşili" adlı çekirge ilaçlarına karşılık Almanya'ya 16 ton bakır ihraç edilmesine izin verilmiştir (BOA., MV, 205/41). Dahası çekirge mücadelesi kapsamında Almanya'dan getirilip ve Çekirge Umum Müdürlüğü'ne atanan Doktor Boher'in başarılı fenni çalışmaları sayesinde Temmuz 1917'de ülke çapında çekirgelerin verdiği zarar hissedilir derecede azalmıştır.³ Bu azalmaya rağmen çekirgelerle mücadele devam etmiştir. Dahası 12 Ekim 1925 yılında çekirgeye karşı sistemli mücadele konusunda Şam'da konferans düzenlenmiştir (BOA., HR. İM. 162/21).

Nitekim Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıldaki ekonomik buhrana rağmen yine de sair sancak ve vilayetlerde olduğu gibi Mardin Sancağı'nda da çekirge afetinden etkilenen halkın yaralarını sarmaya çalışmıştır (BOA., DH. SFR. 387/33). Öyle ki çekirgelerle mücadele kapsamında modern ve sistemli bir yöntem uygulanmıştır. Bu sistemli ve modern mücadele sayesinde Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde olduğu gibi Mardin Sancağı'nda da çekirgelerin azalmasında kayda değer başarı sağlandığı görülmüştür.

4.Çekirgeleri İtlaf Etmek İçin Başvurulan Yöntemler

Osmanlı Devleti, çekirgelerin verdiği zararları engellemek ve onları imha etmek suretiyle çeşitli yöntemler kullanmıştır. Bu yöntemler arasında yumurtadan çıkmış kurtçukları daha on beş veya yirmi günlük iken, kalabalık insan topluluğuyla ayakla ezmek veya dallarla vurmaktır. Dahası yakmak, çukurlara yönlendirilerek toprakla örtmek ve çinko levhalar olarak sayabiliriz. Diğer etkili bir yöntem ise çekirgelerin üzerine bir tulumba ile yüzde 3-5 oranında sabun suyu serpmek veya yüzde 5 gaz yağı ya da katran püskürtmektir. Bu yöntemler, çekirgelerin verdikleri zararı önlemek ve onları imha etmenin etkili yöntemleriydi (Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası, 1330: 220-221). Sığırcık ve leylek gibi kuşlar çekirgelerin imha edilmesinde başvurulan bir diğer etkili yöntemdi. Öteden beri Ankara dedelerinin okunmuş su dağıtarak bu kuşları çekirgelerin yoğun olduğu yerlere topladıkları bilinmektedir. Çekirge mücadelesi kapsamında sığırcık adı verilen bu kuşlarının hayli etkili olduğu görülmüştür (1332-1333 Senelerinde Anadolu'da ve Suriye'de...,1334: 165). Belgelerden hareketle söz konusu suyun isimlerinden biri "çekirge suyu" olarak bilinmekte ise de bu su, sadece çekirgelere karşı etkili değildi. Aynı zamanda fare gibi zararlı canlıları imha etmek için de kullanılmaktaydı (Demir, 2014: 37). Son bağlamda çekirgeleri imha etmek ve onları uzaklaştırmak için başvurulan yöntemlerden birisi de davul ve zurna çalmaktı.

Çekirgelerle mücadele kapsamında ekseriyetle başarı sağlansa da zaman zaman başarısızlıklar da yaşanmıştır. Bu başarısızlıkların nedenleri arasında çekirgelerin itlaf edilmesinin günah olduğuna dair dini inanç ve hurafeler, coğrafi şartların çekirge ile mücadeleyi zorlaştırması, çekirge istilasına maruz kalmış arazilerin yetkililere bildirilmemesi, her yerde zamanında ve etkili mücadele yapılmaması, para ve araç-gereçlerin yetersizliğini sayabiliriz (Gökmen, 2010: 161-164). Çekirge istilaları, zirai ürünlere ciddi zarar vererek kıtlık, hayvan darlığı, vergilerin toplanamaması ve açlığa neden olan büyük bir afetti. Kıtlık ve açlık dolayısıyla halk muhtelif hastalıklara yakalanmıştır. Aynı zamanda çekirge istilalarına

² Çekirge kanun metni için bkz. B.O.A., DH. İ. UM. EK. 16/73.

³ Doktor Boher, çekirge mücadelesi kapsamında başarılarından dolayı taltif edilip kendisine 27 Temmuz 1917 tarihinde İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir. B.O.A., İ. DUİT, 70/33.

karşı verilen mücadelenin mali boyutu da hayli fazladır. Bilhassa savaş yıllarında ülke ekonomisini derinden sarsmıştır (BOA., DH. UMUM. 77/31).

Sonuç olarak XIX. yüzyılda Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde sıklıkla görülen çekirge istilaları, insanları oldukça zor durumda bırakmıştır. Osmanlı Devleti, bu soruna çözüm bulmak için yasal zemin hazırlayarak çeşitli önlemler almıştır. Bu kapsamda çekirgeleri imha etmek için muhtelif yöntemler kullanarak onlardan kurtulmaya çalışmıştır. Kullanılan bu yöntemler neticesinde zaman zaman başarılı olunmuştur.

SONUÇ

İnsanoğlu varoluşundan beri muhtelif doğal afetlere maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti'nde meydana gelen bu doğal afetlerden birisi de kuşkusuz çekirge afetidir. İnsanları uzun yıllar uğraştıran ve özellikle de XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin mücadele ettiği bu afet, zirai ürünlerde yıkıcı tahribatlar oluşturmuştur. Böylece insanlar hayli zor durumda kalmıştır. Çekirge istilaları dolayısıyla tarımsal üretimde önemli bir düşüş yaşanmıştır. Zirai ürünlerde düşüş yaşanması ve tahrip edilmesi beraberinde kıtlık ve hastalık gibi muhtelif afetleri de getirmiştir. Dahası çekirge istilaları, tarım ve vergi gelirlerinin azalmasına da neden olmuştur

Bilhassa XIX. yüzyılda, Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde olduğu gibi Mardin Sancağı'nda da çekirge istilaları yaşanmıştır. Bu istilalar sık sık olmasa da zaman zaman bölgede çarpıcı boyutlara ulaşmıştır. Çekirge istilalarının can sıkıcı boyutlara ulaşmasıyla Osmanlı Devleti, çekirge istilaları ile mücadele kapsamında muhtelif yöntemler kullanmıştır. Bu kapsamda yasal düzenlemeler yapılmıştır. Özellikle çekirge istilalarının yoğun olarak görüldüğü XIX. yüzyılda, çekirgeler ile mücadele eskiye nazaran nispeten modern hale gelmiştir. Bu minvalde Osmanlı coğrafyasında çekirge istilasını tehdidi altında olan her yerde gerek çekirge istilasına maruz kalan yerlerin bildirilmesi gerekse zamanında itlaf edilmesi gibi görevleri yerine getirmeleri için merkeze bağlı ekipler oluşturulmuştur. Yanı sıra çekirgeler ile mücadele kapsamında yerel ve mülki idarecilerden de olabildiğince istifade edilmiştir.

Nitekim Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor şartlar ve imkânların yetersiz olmasına rağmen Mardin ve çevresinde de bu teknik ve modern yöntemler ekseriyetle uygulanmış ve kısmen de olumlu neticeler alınmıştır. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda siyasi, sosyal ve ekonomik gibi birçok alanda yaşadığı zor şartlara rağmen çekirge istilalarından kaynaklı problemlerin çözülmesi noktasında attığı adımlar dikkate değerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD. 2440/1.
BOA., HAT, 810/37214.
BOA., DH. MKT. 1373/108.
BOA., ŞD. 1196/10.
BOA., MV. 71/58.
BOA, MVL., 660/41.
BOA., DH. MKT. 1397/25.
BOA., DH. MKT. 1422/58.
BOA., DH. MKT. 1422/86.
BOA., DH. MKT. 1439/3.
BOA., DH. MKT. 1428/50.
BOA., DH. MKT. 1478/116.
BOA., DH. MKT. 2107/95.
BOA., MVL. 720/41.
BOA., DH. TMİK. M. 126/29.
BOA., DH. TMİK. M. 184/10.
BOA., BEO. 2637/197712.
BOA., DH. TMİK. M. 202/51.
BOA., DH. İ. UM. EK. 50/113.
BOA., DH. İ. UM. EK. 16/73.

BOA., DH. İ. UM. 22/52.
 BOA., DH. İ. UM. 22/52.
 BOA., DH. İ. UM. 56/28.
 BOA., DH. İ. UM. 56/39.
 BOA., MV. 205/41.
 BOA., İ. DUİT. 70/33.
 BOA, HR. İM. 162/21
 BOA., DH. ŞFR. 387/33.
 BOA., DH. UMUM. 77/31.
 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10/5.30.8.
 BCA., 30.10/185.277.7.1.
 BCA., 30.18.1.1/16.71.20.
 BCA., 30.18.1.1/30.62.13.
 BCA., 30.18.1.1/ 27.73. 3.
 BCA., 30.18. 1.1/ 30.51. 18.
 BCA., 30.10.0.0/7.39.32.

Sürelî Yayınlar ve Basılı Eserler

1332-1333 Senelerinde Anadolu'da ve Suriye'de Çekirgelere Karşı İcra Edilmiş Olan Mücadeleyi Mübeyyin Eserdir. (1334). Dersâdet: Matbaa-yı Osmaniyye.
 Çekirgelerin İtlafına Dair Kanun ve Talimat. (1329). Dersâdet: Matbaa-yı Hayriye ve Şürekâsı.
 MMZC, Devre: 3, İctima Senesi: 4, C. II. 4 Mart 1334.
 Takvim-i Vekâyi, No: 1290, 19 Kasım 1912.
 Tercüman-ı Hakikat, Sayı 896-899, 17-21 Haziran 1881.
 Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası. (1330). Aded 39-40, Dersâdet.
 Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası. (1332). Aded 58-60, İstanbul: Matbaa-yı Âmire.

Araştırma Eserler ve Makaleler

Asan, H. (2017). Diyarbakır Vilayeti'nde meydana gelen çekirge afetleri (1886-1919). *History Studies*, 9(4), 1-18.
 Balâmîr, S. (1952). Yakın Doğuda Çöl çekirgesi durumu. *Zirai Mücadele Merkez Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Dergisi*, S. 3, 14-26.
 Demir, A. (2014). Osmanlı Devleti'nde haşerelere karşı bir önlem: Çekirge suyu. *Erdem Dergisi*, S. 67, 33-45.
 Gökmen, E. (2010). Batı Anadolu'da çekirge felâketi (1850-1915). *Belleten*, C. LXXIV (269), 127-180.
 Gönüllü, A. R. (2012). Konya Vilayeti'nde meydana gelen çekirge istilaları (1866-1917). *Tarihin Peşinde*, 4 (8), 1-41.
 Kaynar, İ. S. (2018). Kıbrıs'ın çekirge sorunu ve iktisadi felaketi (1878-1930). *Kebikeç*, S. 42, 121-154.
 Obuz, Ö. (2017). Cumhuriyet döneminde çetin bir mücadele: çekirge ile "Savaş", *Turkish Studies*, 12 (1), 177-190.
 Özcoşar, İ. (2009). Merkezileşme sürecinde bir taşra kenti Mardin (1800-1900). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
 Sarıçelik, K. (2017). Birinci Dünya Savaşı yıllarında Teke Sancağında tarımsal üretimi artırma çabaları. *OTAM*, 42, 149-168.
 Satılmış, S. (2012). Aydın Vilayeti'nde doğal afetler (1850-1900), Yayınlanmamış Doktora tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
 Yazıcı, S. (2015). İzmit Sancağı'nda çekirge afetleri (1891-1914). *Karamürsel Alp ve Kocaeli Sempozyumu*, II, 849-858.
 Yıldırım, M. A. (2014). Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin beşinci düşmanı: Çekirgeler. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (4), 1017-1042.